

«ЗАБУТТЮ НЕ ПІДЛЯГАЄ» (ДО 81-ї РІЧНИЦІ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ)

В історії ХХ-го століття Голодомор 1932-33 років в Україні посідає особливе місце.

Перший масовий голод, що розпочався відразу ж після закінчення громадянської війни та придушення української революції, охопив значну частину України: Запорізьку, Донецьку, Катеринославську, Миколаївську, Одеську губернії. Причини його частково мали об'єктивний характер - посуха 1921 року, економічні наслідки першої світової та громадянської воєн. Але найголовнішими чинниками стали: крах сільськогосподарської практики тодішнього режиму, скорочення посівних площ у колишніх хлібородних районах внаслідок політики воєнного комунізму, директивні методи компартійного керівництва, яке розподіляло наявні продресурси на користь промислових центрів, передусім тих, що знаходилися поза межами України.

Голод 1932-33 років охопив ті ж самі регіони України, але цього разу його спричинили, насамперед, політичні чинники. Голодомор 1932-1933 рр. був не випадковим явищем природного чи соціального походження, а наслідком цілеспрямовано застосованого тоталітарною владою терору голодом, тобто геноцидом.

Масове фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом сталінської політичної системи проти мирних людей, проти українців як нації і, зокрема, проти селян як класу. Внаслідок чого зник не тільки численний прошарок заможних і незалежних від держави селян-підприємців, але й цілі покоління землеробського населення. Було підірвано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність. Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення.

Швейцарська "Journal de Geneve" ось таким чином коментувала подорожні нотатки американського фермера Тома Кампбела, який знайомився з проблемами хліборобства в СРСР. "Поки українець бачить, що він працює, поки лишки, що він продукує, конфіскуються або купуються по такій ціні, що не оправдовує зайве зусилля, поки навіть успіхові, що він має, заздять, поки придбання худоби для роботи автоматично його ставить в клас "куркулів", — звичайно, він не йтиме до розвитку продукції, ніщо його до цього не підштовхуватиме, навпаки, це все знижує всі його можливості. Але зробіть селянина вільним, дайте йому легкий режим... капіталістичний, коли клієнт згодний платити за те, що він братиме, коли продавець має право поставити свою ціну, і ви побачите велику зміну. Тоді більше не буде виключно лихого підсоння, дефіцитного врожаю, голоду. Елеватори Одеси наповняться знову, і українське зерно знов попливе через протоки до Європи, так, як передрікає Кампбел. І в Женеві робітник купуватиме кіло хліба за 25 чи 30 сантимів, як і перед війною, бо з цікавими, в докладах Канади й Сполучених Штатів, з спекулятивними цінами, що їх диктують великі американські хлібні комбінати,

зіткнуться помірковані ціни, що їх запропонує селянин із Східної Європи, який буде радий продати за заробіток, що його так довго йому відіймали".

Але влада не збиралася робити українського селянина вільним. Вона навіть у неврожайний 1928 рік змусила його продати перед жнивими торішні запаси за державними цінами, що прирікало українських хліборобів на голод. Але факт голоду Уряд УСРР визнав лише в листопаді, повідомляючи, що в Україні є 76 неврожайних районів з 732 000 селянських господарств.

У 1931 р. майже третина урожаю була втрачена під час жнив. Плани хлібозаготівель, однак, залишилися без змін. У 1932 р. площа посівів в Україні зменшилась на одну п'яту. План же хлібозаготівель був піднятий на 44%. В 1932 р. була прийнята постанова "Про охорону соціалістичної власності", згідно з якою за "присвоєння" навіть жмені зерна з колгоспного поля селяни були покарані. У засіки держави тоді забирали навіть насінневий фонд, не видаючи колгоспникам ані зернини.

В республіці почався голод. У березні 1933 р. ним було охоплено 103 з 400 районів. Однак навіть за цих умов значна кількість зерна йшла на експорт. Центральна влада спромоглася виділити Україні лише 3 млн. пудів хліба. Яка його частина потрапила голодуючим, і сьогодні залишається невідомим. Відоме інше: втрати України становили 5-7 млн. людей. Цей голодомор був безсумнівно штучним і класифікується як радянсько-більшовицький геноцид проти українського народу.

Повідомлення про пряму загрозу голодної смерті зустрічаються вже з грудня 1931 р. Навесні 1932 р., коли закінчилися їстівні припаси, заготовлені переважно на присадибних ділянках, в багатьох районах України почався повальний голод. Його жертвами стали десятки тисяч селян. Друкується багато документів приймальні голови ВУЦВК, куди голодуючі зверталися за порятунком. Ці свідчення важко читати. Однак найбільше вражає документ, в якому розповідається про матір, яка зарізала малолітнього сина, щоб його м'ясо обміняти на яйця і прогодувати інших своїх дітей.

15 квітня 1932р. завідуючий приймальною інформував Лозовський райком партії про стан артілі "Червоний Жовтень": у колгоспі 70 дворів, 260 їдців, хліба вистачило тільки до 1 лютого, колгоспники вживають як їжу винятково буряк, через що хворіють, було чотири випадки голодної смерті, хворих – 50 чоловік. 25 квітня в Решетилівський райком партії надійшла інформація за скаргою групи громадян хутора Степового Піщанської сільради: план хлібозаготівель виконано, проте вони залишилися зовсім без хліба, нема й картоплі, люди пухнуть з голоду. 25 квітня в приймальню надійшов лист з артілі "12 Жовтень" Дворічанського району: в громадському господарстві було 300 коней, а залишилося 5, селяни кидають артілі і розбігаються. Ті, хто залишився, пухнуть з голоду. Тоді ж група колгоспників артілі "Трактор" Сумського району написала: в хлібозаготівлі взяли все зерно, колгоспники не мають хліба й картоплі, без фуражу залишилася худоба. Балтійський моряк, який побував у відпустці в селі Петрушки біля Києва, писав: непрацездатним хліб не видають, запаси його, в тому числі страховий фонд, передано в хлібозаготівлі, є випадки голодної смерті. 14 травня приймальня одержала листа від жителя Остерського району такого змісту: "Я хочу жити, але не можу, вмираю з голоду. Як у нас в

селі Крихаєві, так і по цілому району Остерському справжня голодовка: пуд муки ржаної 100 крб., пуд картоплі – 20 крб., і то ніде не купиш і багато випадків: дядько купив пуд, дав 100 крб., а від нього міліція відібрала. У Крахові одкрився тиф голодний, приїхала бригада з району лікарів, закрили школу і ну ліквідувати тиф. Навезли з району продуктів, підкормили хворих і не стали вмирати з голоду. В селі умерло з голоду три душі здорових, багато дітей і старих. В Остерському районі зареєстровано захворювання тифом по 15 селах, в Крихаєві було 90 випадків, з них четверо померло”.

Керівництво вірило у дієвість обов’язкових постанов, незалежно від того, чи відповідають вони реальним інтересам і відносинам. Вважалось, що проблему жнив 1932р. можна розв’язати прийняттям закону, в якому були б передбачені заходи проти виявлених раніше хиб. У постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932р. “Про збиральну кампанію 1932 року” висувалася вимога запроваджувати скиртування: своєчасно скошений і заскиртований хліб не міг тривалий час зберігатися в полі. З метою заохочення колгоспників дозволялося вже при обмолоті видавати аванси в рахунок натуральної частини доходів в обсязі 10-15% фактично обмолоченого хліба. Це був певний крок уперед від “залишкового” принципу оплати трудоднів: раніше хліб на трудодні видавали тільки взимку, після виконання заготівельного плану. 1932р. було заскиртоване більше скошеного хліба, ніж у попередні роки. Втрати від обсіпання зменшилися. Зате тривале зберігання хліба в полі викликало масове розмноження гризунів. На засіданні Раднаркому УРСР 11 листопада 1932р. вказувалося, що поширення польових мишей набуває розмірів стихійного лиха. Щоб не вмерти з голоду колгоспники ціною надлюдської праці розкрили мишачі нори на площі 120 гектарів. У результаті вдалося одержати 17 центнерів доброякісного зерна. В кожній норі було від 2 до 6кг пшениці.

В 1932р. втрати врожаю позначилися вже не тільки на життєвому рівні колгоспників, а й на хлібозаготівлях. До першого листопада від селянського сектора України надійшло лише 136млн пудів хліба. Мляво відбувалися заготівлі і в інших регіонах країни. Централізовані ресурси хліба та інших видів продовольства швидко танули. Це викликало скорочення і без того низьких норм видачі продуктів за картками для робітників та службовців. Різко зменшився хлібний експорт, що призвело до майже десятикратного збільшення дефіциту зовнішньоторговельного балансу порівняно з 1929 роком. Зростання короткострокової заборгованості обумовило появу на західних валютних ринках чорної біржі радянських векселів. Прострочення платежів загрожувала непередбаченими наслідками, і з поточних рахунків іноді доводилося розплачуватися валютою, одержаною від продажу національних художніх цінностей. Саме тоді з головних музеїв країни назавжди пішли за кордон сотні творів великих художників.

Є безліч фактів, які незаперечно доводять злочинний характер діяльності надзвичайних комісій надісланих у листопаді 1932р. до Харкова, Ростова-на-Дону і Саратова із завданням взяти хліб за будь-яку ціну. Надзвичайну комісію на Україні очолив Молотов.

Комісія Молотова не приймала власних постанов, а діяла від імені партійно-державного керівництва республіки. Діяльність її розпочалася з

прийняттям постанов ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УРСР від 20 листопада 1932р., майже ідентичних за змістом і під однаковою назвою – “Про заходи по посиленню хлібозаготівель”. Постановами передбачалося, що в артілях, де під час жнив допускали авансування колгоспників понад встановлену норму (15% від фактичного обмолоту), мають організувати повернення незаконно розданого хліба. Вводилася практика натуральних штрафів (м’ясом, картоплею та іншими продовольчими продуктами – на випадок відсутності запасів зерна) колгоспників та одноосібників-боржників по хлібозаготівлях. Ключовим серед репресивних заходів був дозвіл райвиконкомам перераховувати в хлібозаготівлю всі створені в колгоспах натуральні фонди – насінневий, продовольчий і фуражний.

Села, які мали особливо велику заборгованість по хлібозаготівлях заносились на “чорну дошку”. Статут “чорної дошки” означав фактичну блокаду: селяни позбавлялися права на виїзд, і якщо в селі не було продовольчих запасів, люди гинули голодною смертю. Велике село Гаврилівка загинуло майже повністю. Лише з 15 грудня 1932р. було дозволено продавати газ, сірники та інші промтовари у селах, за винятком 82 районів 5 областей, які найбільше заборгували по хлібозаготівлях.

Незважаючи на загалом добрий урожай 1932 р., сільське господарство виявилось неспроможним забезпечити потреби промисловості й експорту в зерні навіть ціною зниження селянського споживання до злиденного рівня. Втрати під час збирання цього врожаю вперше позначилися на хлібозаготівлях. Потік зерна, який у попередні роки надходив на елеватори і державні зсипні пункти, перетворився на тоненьку цівочку. Від червня до жовтня 1932 р. з колгоспів та одноосібних господарств України вдалося витиснути лише 132 млн. пуд. хліба. Як і до утворення колгоспного ладу, в країні вибухнула хлібозаготівельна криза. Різниця полягала лише в тому, що у 1928 р. в країні хліб був, а криза обумовлювалася небажанням селян везти його на ринок. Тепер же запаси товарного колгоспного хліба розтанули у втратах.

Провал продрозкладки 1932 р. призвів до істотного скорочення централізованих ресурсів продовольства. Відповідно зменшилися пайкове постачання робітників і службовців, хлібний експорт. Виник дефіцит зовнішньоторговельного балансу, що призвело до появи великої короткострокової (вексельної) заборгованості іноземним фірмам за імпортовані товари. Це загрожувало державним банкрутством.

Керівництво прийняло рішення: вийти з кризи шляхом конфіскації наявних запасів зерна в хлібовиробній смузі. Надіслані восени 1932 р. надзвичайні комісії під керівництвом найближчих співпрацівників генсека — Кагановича (Північний Кавказ), Молотова (Україна) і Постишева (Поволжя) забрали у селян внутрішні фонди — продовольчий, фуражний, насінневий. Конфісковане зерно пішло на експорт, щоб сплатити чергові внески валютою за імпортовану техніку, а також в державну торгівлю — або нормовану (по картках), або комерційну. Цим самим було пом’якшено наслідки кризи у промисловості. Село ж на півроку, до нового врожаю, залишилось без продовольства.

У 1932-1933 рр. український народ, особливо селянство, відчули на собі, мабуть, один з найтрагічніших результатів колективізації - голодомор. Його витоки, як уже зазначалося, слід шукати в аграрній політиці тих часів. Плани хлібозаготівель, зокрема, ніколи не були економічно обґрунтованими, вони по суті означали продовольчу диктатуру. В українських хліборобів вилучали майже дві третини валового збору зерна, переважну більшість тваринницької продукції. Крім того, колгоспи власними силами утримували машинно-тракторні станції, і продукції для достатньої оплати праці хліборобів у них уже не залишалося.

Навіть у першій декаді лютого 1933 року продовжувалися хлібозаготівлі, коли селяни почали гинути від голоду. Практично на всій території України в сільській місцевості тоді вже не існувало скільки-небудь великих запасів продовольства.

Повна безвихідь ситуації змусила на Дніпропетровщині звернутися до абсолютно неморального засобу – нагороди за донос. Кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував від 10 до 15% виявленого як премію. 17 лютого цей "досвід" поширився на всю республіку у формі спеціальної урядової постанови.

Насіннева проблема відійшла на другий план після того, як секретар ЦК ВКП (б) добився прийняття 25 лютого постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) про виділення Україні позички в розмірі 20 млн. пудів зерна. Фактично, телеграфний дозвіл на використання розміщених у республіці державних запасів хліба для харчування голодуючих у розмірі 3 млн пудів надійшов 19 лютого. Всього до кінця квітня республіка одержала 22,9 млн. пудів насінневої позички, 6,3 млн. пудів фуражної позички, 4,7 млн. пудів продовольчої позички і 400 тисяч пудів продовольчої допомоги.

Про те, що на селі відбувається щось страхітливе, знали всі. Біженці заповнювали міста і вмирили сотнями просто на вулицях. Інформація про голод проникала й за кордон. Намагаючись врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міст і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Лавина голодних смертей наростала з місяця в місяць аж до початку літа. Включення до традиційного переліку успіхів нового елемента – даних про зростання населення – мало на меті покласти край різного роду чутки у країні і за кордоном про величезні втрати людей від голоду.

Аналіз даних демографічної статистики 30-х рр. свідчить, що прямі втрати населення України від голоду 1932р. становили близько 150 тисяч чоловік. 1933р. голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. чоловік. Повні демографічні втрати, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932-1934 рр. 5млн чоловік. Не менше мільйона загинуло на Кубані. Голод у 1933р. був наслідком спроби здійснювати соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами. Проте примусова колективізація і накладена на колгоспи продрозкладка призвели до глибокої деградації сільського виробництва, яка так дорого, так боляче і невідшкодована обійшлася країні й народові.

Те, що відбулося на Україні у 1933 р., не знайшло розумного висвітлення в архівних джерелах. Особливо дивне враження справляють стенографічні звіти

пленумів і протоколи політбюро ЦК КП(б)У часів голодомору. В них відображено відчайдушну боротьбу з окремими конкретними проявами голоду, але не згадується саме слово «голод».

Заборона на це слово не викликала, зрозуміло, побоюваннями за просочування негативної інформації. По-перше, голод різної інтенсивності охопив мало не всю хлібовиробну смугу країни і не становив таємниці. По-друге, документація партійних органів завжди мала гриф «цілком таємно». Сталін Воно означало б визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок авантюристичної політики «наступу соціалізму по всьому фронту». Більше того, воно означало б дозвіл оцінювати рішення, негласно прийняті на найвищому рівні з метою виходу з катастрофи. А саме ці рішення й призвели до голодомору.

Очолюване державне керівництво змушене було в 1932 р. відновити в правах торгівлю, що стало єдиним нововведенням у взаємовідносинах між містом і селом, це був дозвіл торгівлі для колгоспів, колгоспників та одноосібників за цінами вільного ринку. Зроблена з воєнно-комуністичних позицій спроба налагодити плановий продуктообмін між містом і селом була офіційно визнана неспроможною. Проте на поточну ситуацію постанова не вплинула. Адже торгівля хлібом дозволялася тільки після виконання заготівельного плану, з 15 січня 1933 року. Тим самим визнавалася безперспективність подальших спроб будувати без ринкову воєнно-комуністичну економіку. Селянська торгівля за цінами попиту і пропонування дозволялася, починаючи з травня 1932 р. Вона дістала благозвучну назву колгоспної, хоч брати участь в ній могли всі бажаючі. Однак торгівля хлібом могла відновитися тільки з середини січня 1933 р., після виконання хлібозаготівельного плану а урожаю 1932 р. Державну комерційну торгівлю розпочато без прийняття спеціального закону.

У січні 1933 р. безрозмірну продрозкладку, яка спричинила колапс сільського господарства, було скасовано. Замість неї запроваджувалися обов'язкові поставки хліба державі колгоспами та одноосібниками. Цим поставкам було надано характер додаткових зобов'язань. Всім зерном, виробленим понад твердо зафіксований податок, селяни діставали змогу вільно розпоряджатися, в тому числі реалізувати лишки по каналах колгоспної торгівлі. Цим у них створювалася заінтересованість в розвитку громадського господарства колгоспів. Місцевим органам влади заборонялося давати колгоспам зустрічні плани або накладати на них зобов'язання здавати зерно в кількостях, що перевищували погектарні норми, визначені в законі про обов'язкові поставки.

Значення нових законів не треба переоцінювати. Відмовившись від продрозкладки, Сталін до непу не повернувся. Ринок відродився лише у вигляді роздрібної колгоспної торгівлі. Державний продовольчий фонд, як і раніше, формувався по закупками з ринку, а шляхом примусу, через обов'язкові поставки, що зберігали натуральну форму, їх розміри й ціни, як і ціни на промислову продукцію, що постачалася селу, визначалися державою. Отже, нееквівалентність обміну між містом і селом зберігалася, хоч і не в такому потворному вигляді, як у 1929— 1932 рр.

Чи можна вважати, що декларовані в 1932—1933 рр. фундаментальні зміни у виробничих відносинах сприяли перетворенню колгоспів на соціалістичні підприємства? Ні в якому разі. Запровадження з грудня 1932 р. паспортного режиму та інституту прописки для населення міст і новобудов адміністративно закріплювало селян у колгоспах. Одночасно до мінімуму було скорочено присадибні ділянки колгоспників, щоб вони могли забезпечувати свій прожитковий мінімум лише працею в- громадському господарстві. Скасування продрозкладки, яка загнала сільське господарство в глухий кут, можна вважати визнанням безперспективності праці, продукт якої належав державі цілком, тобто за змістом праці рабської. На зміну їй приходила система виробничих відносин, яка будувалася на примусовому поділі продукту праці в його натуральній формі між працівником і державою.

Реконструкція відносин між містом і селом відкривала деякі перспективи розвитку колгоспного ладу, але не могла дати негайного ефекту. Становище в народному господарстві, і передусім на селі, було катастрофічним. Про це свідчить безліч фактів у документах збірника. Ми не маємо, однак, ключового факту — оцінки втрат урожаю 1932 р. У статистичних збірниках наводиться не амбарна, а біологічна урожайність — величина фіктивна. Виходячи із загальної картини дедалі глибшої деградації виробництва, можна гадати, що ці втрати істотно зросли порівняно з більш-менш відомими втратами 1931 р.

Отже, що ж відбувалося на селі? Пряму відповідь на це в історичних матеріалах, на жаль, не часто можна знайти. Однак посередніх свідчень про трагедію українського села досить багато. Одне з них — проблема дитячої безпритульності, що наростала протягом 1931—1933 рр.

Діти залишалися без догляду, коли вмирили батьки, хоч, як правило, кістлява рука голоду торкалася дитячого організму раніше. Значно більше поширювалася бездоглядність при живих батьках. Не в силах дивитися на те, як вгасає дитина, батьки везли її до найближчого міста і там залишали — в установах, лікарнях, на вокзалах, просто на вулиці. Десятки тисяч підкидьків створили серйозну проблему, якою з ініціативи П. П. Постишева зайнялося політбюро ЦК КП(б)У. Держава виділила певні кошти, щоб терміново створити дитячі притулки. Частково розв'язання цієї проблеми переклали на колгоспи, де організовувався патронаж. Було звернуто особливу увагу на своєчасне підбирання бездоглядних дітей силами міліції. В умовах, коли поширився канібалізм, життю беззахисної дитини кожного дня загрожувала смертельна небезпека.

Уважне вивчення географічних карт показує, що наприкінці 30-х рр. у кожній області України зникли численні сільські населені пункти, що існували до 1933 р. Причини цього явища могли бути "різними, але безсумнівно, що найголовнішу роль тут відіграв голодомор. Інколи повністю вимирало населення навіть великих сіл. В цих випадках організовувалося переселення, в тому числі з-за меж України. У збірнику друкується документ з Центрального державного архіву народного господарства СРСР — підсумкові дані про переселення на Україну селян з Росії та Білорусії у 1933 р.

Одне з безпосередніх свідчень голоду — смертні книги й статистичні картки про природний рух народонаселення, які велися в сільрадах. Документи

Центрального управління народногосподарського обліку при Держплані СРСР, з яких наприкінці 1989 р. вперше знято гриф над секретності, свідчать про те, що реєстраторам ЗАГСів давалися негласні інструкції не фіксувати дійсну причину смерті. Проте не всі службовці додержувалися інструкцій. У підбірці статистичних карток з трьох сільрад Вінницького району відтворено дійсну картину голодомору, яка показує й те, що діти інколи бували жертвами власних батьків-канібалів.

У 1932-1933 роках, коли бракувало в Україні хліба експорт не припинявся: його вивезено відповідно 1,72 і 1,68 мільйона тонн. Можна погодитись з тією думкою, що цей експорт практикувався не тільки для того, щоб придбати необхідні машини чи матеріали, а й з метою справити за кордоном враження про достатню кількість хліба в Радянському Союзі. Однак, як тільки минув голод, експорт хліба одразу ж різко зменшився - 770 тисяч тонн у 1934 році, тобто більш як у два рази менше. А хто добивався, аби опухлі українські селяни виконували в повному обсязі всі продовольчі поставки Москві, Ленінграду, Криму (він тоді був у складі Росії), іншим регіонам СРСР, організовуючи навіть спеціальні "червоні обози"? Пропоновані архівні матеріали чітко називають нам цих "героїв" системи, людям, як правило, з нижчою освітою. Саме ці так звані вожді, намагалися замовчати перед світом страхіття голодомору в Україні. На жаль, повторювали вслід за ними казки про заможне життя в Україні і Ромен Ролан, Анрі Барбюс, Бернард Шоу. Кричала криком лише українська діаспора. Представник уряду УНР екзистив проф. Олександр Шульгін, змалювавши жахливу картину голоду в Україні, звертався з таким проханням по Хлібної комісії, яка була створена Лондонською економічною конференцією: "В час, коли дорадчий комітет має встановити кількість збіжжя, яке СРСР має вивезти за кордон, ми просимо вас в ім'я гуманності заперечувати проти будь-якого вивезення їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду - селянам України і Кубані. З свого боку ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати як злочинним". Та світ лишався глухим. І вмирали мільйони українців. Як і болгар, греки, молдавани, німці (грошову допомогу останнім з Німеччини влада змушувала останніх передавати у фонд Міжнародної організації пролетаріату), поляки, росіяни, чехи, шведи... Скільки українського народу прийняла наша земля в 1932-1933 рр. Уже, мабуть, ніхто точно і не скаже. В будь-якому селі спроби встановити кілька жертв голодомору за спогадами літніх людей, стають безуспішними, пам'ять уже підводить тих небагатьох старожилів, що вижили в той страшний час. Але ми мусимо пам'ятати про кожного, кого змусили загинути страшною смертю...

Голодомор на Дніпропетровщині. На середину 1932 р. наша область була однією з 6 адміністративних одиниць, з яких складалася Українська Соціалістична Радянська республіка: 5 областей (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська) та одна автономна республіка (Молдавська РСР – становила територію сучасної незвіданої Придністровської республіки). У липні утворюється ще Донецька область. Наша область на той час була значно

більшою. Її територія складалася з території сучасних Дніпропетровської і Запорозької областей та частин – Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської та Донецької. До її складу входило 9 національних регіонів: 3 німецьких, 2 єврейських, 2 російських та по одному грецькому і болгарському. Немало було й окремих сіл, основу мешканців яких становили представники тих чи інших національностей. Економічна і соціально-політична ситуація у ній визначалася директивами, які приймалися союзним партійно-державним керівництвом, що знаходилося у Москві, та – республіканським, що перебувало у тогочасній столиці (до 1934 р.) республіки Харкові. Тож обласні начальники, хто б вони не були, мусили беззаперечно виконувати розпорядження, що надходили «з гори». Стосувалося це і такого важливого питання, як хлібоздача. В умовах взятого партією курсу на індустріалізацію СРСР та виведення його у ряд промислово розвинутих країн, сільськогосподарська продукція, і у першу чергу зерно, була найважливішим джерелом отримання коштів на її здійснення, для забезпечення підписаних контрактів на новітнє устаткування для сотень заводів і фабрик, та оплати передових технологій, що мали використовуватися на їхньому виробництві. Тож плани по зерну були встановлені напружені. І виконувати їх мали, у першу чергу, зерновиробні регіони. А це – Північний Кавказ (теперішні Краснодарський та Ставропольський краї, до речі, населені на той час на 65 – 80% українцями), Центральний Чорноземний район Росії та Україна.

Виконувати ці плани партійно – державне керівництво на чолі з Й.Сталіним вирішило шляхом форсованої колективізації села, яку у зернових районах нашої республіки планували провести за три роки – з 1929 по осінь 1931р. При цьому, щорічно збільшуючи плани хлібоздач для колективізованого села. Проте, даний шлях виявився неефективним. Село не забажало колективізуватися у такий спосіб і такими темпами, а селяни – задурно працювати. Отже, чим вищим ставав рівень усупільнення села, тим складнішим ставало виконання встановлених для нього підвищених норм здачі хліба. Для реалізації їх доводилося брати все зерно, яке за визначенням не підлягало цьому, а саме: насіннєвий та страховий фонди. Вилучення цих запасів із засіків селян та колективних господарств у рахунок хлібоздачі 1930 а 1931 рр., при одночасній руйнації традиційної для села організації – індивідуальної господарської, шляхом «розкуркулення» та виселення найбільш успішних з господарів за межі української селянської економіки, і призвело у 1932 та 1933 рр. до трагедії, яка отримала назву голодомор.

Дніпропетровщина відчула на собі це сповна. Уже у 1931 р., у результаті виконання плану здачі зерна державі, який становив 111 млн. пуд., на кінець року значна кількість колгоспів та селян залишилася без запасів зерна. І село почало голодувати. Мали місце випадки голодної смерті та загибелі від голоду худоби, чого не траплялось вже з часу страшного голоду 1921 – 1923 рр. Як про типову ситуацію для області і України, у цілому, писав про це у березні 1932 р. у листі на ім'я Всеукраїнського старости Г.Петровського селянин з Покровського району І.Чорноватий: «От тут по цій сільраді і ще цілий ряд сільрад, де складається погане положення щодо харчів, а саме – по членах колгоспу. Відсотків 50 не мають уже ніякого хліба, а то і більше, деякі, коней

дохлих їдять, собак і т. д... коням кормів немає уже 3 місяці, свині дохнуть по 2 – 5 в день. Складається положення сильно погане».

Уряд України визнав серйозність ситуації, у якій опинилися усі шість (на той час) адміністративних одиниць республіки і своїм рішенням виділив 2 мл. крб., спрямувавши їх колгоспам найбільш постраждалих районів. Дніпропетровщину було визнано такою, що найменше потребувала допомоги. Якщо у Вінницькій та Харківській областях допомога надавалася 8 районам, а в Київській – аж 13, то Дніпропетровській, рівно як і в Одеській та Молдовській АРСР, менших за неї за площею, вона надавалася 5 таким районам.

З огляду на це був встановлений і план хлібоздачі на 1932 р. – 88 млн. пудів, що становило четверту частину загальнореспубліканського плану (356 млн. пуд), вже з урахуванням районів, що відійшли до складу Донецької області, яка була утворена у липні 1932 р. Безумовно, що області він був не під силу. Тож для його виконання треба було вилучити у селян все, вирощене ними. Для цього обласні керівники мали застосувати до них надзвичайні форми і методи.

У такій ситуації керівники всіх рівнів опинялися у двоїстому становищі. Або, враховуючи досвід двох попередніх років, вони мусили стати на захист селянина – виробника, і тим самим не виконати директив партійного центру, що, як наслідок, загрожувало їх фізичному існуванню. Або ж, не рахуючись ні з чим, беззастережно мусили виконувати встановлені Центром норми (це означало поглиблення соціально-економічної кризи на селі, ознаки якої проявилися уже під час виконання хлібоздачі урожаю 1930 та, особливо, 1931 рр.), але при цьому зберігали свою посаду і своє життя. У таких умовах представники влади повели себе так, як підказували їм їхнє сумління, свідомість, посадове положення.

Керівництво ряду районів (а таких було меншість) намагалося запобігти трагедії. Для цього воно створювало спеціальні обліково-контролюючі комісії, які мали на меті знизити врожайність у колгоспах, показуючи причини такого «неврожаю»: вимерзання, ушкодження від паразитів, гризунів, птахів, засівання неякісним посівним матеріалом тощо. Це все відображалось у складених актах і направлялося до обкому партії, як обґрунтування неможливості виконати спущену для нього норму. Наприклад, у Оріхівському районі такі акти підписувалися комісією, яка складалася з першого секретаря райкому партії, голови райвиконкому, начальника районного управління ОДПУ, райуповноваженого хлібозаготівель. А у Васильківському районі голова райвиконкому Манжелій, незважаючи на те, що така комісія вже працювала там, додатково орієнтував її районний актив на подачу занижених даних про врожайність у господарствах.

Але такі дії на місцях рішуче засуджувалися і присікалися керівництвом області. Так, секретар обкому В.Чернявський на обласній нараді з питань хлібозаготівлі 19 липня 1932 р. гостро критикував районних керівників і голів колгоспів за їхнє намагання протидіяти повному вилученні хліба у селян, і у такий спосіб запобігти трагічним наслідкам здійснюваної політики. Спільним рішенням обкому і облвиконкому Манжелій був виключений з партії, знятий з

посади, заарештований і відданий до суду. А керівництво Оріхівського району у повному складі, за вказівкою Й.Сталіна, було розстріляне.

Аналогічні дії мали місце і відносно керівників і членів правлінь колгоспів, яких звинувачували, за неможливість їхніх господарств виконати надмірні плани, у злісному «саботажі хлібозаготівель» зі всіма випливаючими звідси наслідками. Наприклад, лише за період з 20 по 25 грудня 1932 р. по Кам'янському району (м. Кам'янське тепер – м. Дніпродзержинськ) прокуратурою було порушено 25 кримінальних справ «за злісне невиконання завдань по заготівлі хліба», застосовано штраф у розмірі 15-тимісячного плану м'ясозаготівлі до трьох колективних господарств, а також накладено грошові штрафи ще на 62 господарства. Крім того за період з липня 1932 р. по 6 січня 1933 р. по цьому районі було засуджено 127 селян, з яких 5 – до розстрілу, 47 – до 10 років позбавлення волі, 34 – до 5, 39 – до 3 років позбавлення волі. А ще багато справ знаходилися на розгляді у судах, а по багатьох проводилося слідство. По самій же області у грудні 1932 р. під арештом знаходилося з питань хлібозаготівлі більше 1000 чол. (в основному голови колгоспів, члени правлінь, частково керівники районної ланки) і 168 з них були засуджені до розстрілу. Тобто будь-які спроби на місцевому рівні протистояти бездумним діям обласного керівництва, закінчувалися для людей трагічно.

Паралельно з такими брутальними діями щодо керівників, обласна влада тиснула і на самих селян. У першу чергу, загрозою «розкуркулення». При чому у різних місцевостях воно носило різні форми. Наприклад, у Жовтянській сільраді П'ятихатського району практикувалося так зване «повне розкуркулення». У людей вилучалося все майно, навіть особисті речі, що були на них, усі харчові запаси, навіть приготовлена їжа, відбувалося руйнування у хатах печей, груб, димарів, коминів, вікон, дверей та виселення з власної домівки без урахування соціального, матеріального стану, стану здоров'я як самих «розкуркулених», так і членів їх сімей. Все це супроводжувалося рукоприкладством щодо нещасних, незважаючи на їхній стан здоров'я, вік і стать. У Петриківському районі голови колгоспів і сільрад для виконання спущених для їхніх господарств планів, застосовували до членів сільгоспартілей фізичні методи впливу. Результатом цього було доведення людей до самогубства, як наприклад, це трапилося у с. Єлізаветівка. А у хуторі Сотницькому голова розійшовся, так що застрелив з рушниці одного з колгоспників.

Одночасно з цим застосовувалися методи і до самих населених пунктів, як адміністративних одиниць. Села, що не виконували плану хлібоздачі заносилися на «чорну дошку». Це означало припинення будь-якого постачання їх усім необхідним, та заборону селянам полишати межі населеного пункту, доки не буде виконаний план. У грудні 1932 р. 228 колгоспів області знаходилися на «чорних дошках». Про ефективність такого методу говорить той факт, що на кінець місяця із неймовірним зусиллям змогли виконати норму лише два господарства з Васильківського району. Селяни ж інших сил не змогли цього зробити, тож мусили повільно помирати.

Отже, такий комплекс надзвичайних заходів не дав очікуваного результату. Тоді обласний комітет партії разом з облвиконкомом у кінці грудня

1932 р. провели сумісну нараду, на якій висунули жорсткі вимоги до районних керівників, під страхом карної відповідальності вимагаючи від них виконання плану хлібозаготівлі. За рішенням цієї наради колгоспи та одноосібники мали здати зерно у такі строки: Новозлатопільського, Сталіндорфського та Люксембурзького районів до 1 січня 1933 р.; Долінського, Запорозького, Новомосковського, Петриківського, Олександрійського, Дніпропетровського, Софіївського, Новомиколаївського районів, Кам'янської міськради – 8 січня 1933 р.; Томаківського, Царичанського, Високопільського, Лихівського, Кам'янського над Дніпром, Синельниківського, Чубарівського, Новотроїцького, П'ятихатського, Божедарівського, Якимівського, Межівського, Бердянського, Мелітопольського, Покровського, Михайлівського, Василівського, Терпінянського, Великотокмацького, Верхньодніпровського районів – 18 січня 1933 р.; Генічеського, Криворізького, Павлоградського, Апостолівського, Солонянського, Великобілозерського, Нікопольського, Васильківського, Нижньосірогозького, Молочанського, Нововасильківського, Коларівського районів – 26 січня 1933 р. І тут же було прийнято рішення про повну відповідальність за виконання даної постанови голів колгоспів і сільрад, а суди зобов'язувалися у разі невиконання постанови притягувати їх до судової відповідальності. Але ні кримінальна відповідальність, ні загроза фізичного знищення не могли вирішити проблему виконання плану. Тому що у селах уже нічого було взяти. Ось як з цього приводу говорив голова колгоспу «Перше травня» Апостолівського району Самійленко, виступаючи на районній нараді: «Хліба немає і ми насіння не зберемо...».

Підтвердженням цього були телеграми, що надсилалися ще з кінця 1932 р. про голодування селян, опухання їх від голоду. Проте, реакція обласного керівництва на них була досить своєрідною. З одного боку, воно не визнавало наявності голоду і смертності селян. З іншого, – вважало це результатом злочинних дій самих селян, а не політики партії на селі. У той же час, надавало допомогу голодуючим селянам і просило її для них у Центру. Так, 4 лютого 1933 р. перший секретар обкому партії М.Хатаєвич, який змінив на цій посаді свого попередника, у телеграмі до ЦК ВКП(б) пише, що «в облотделе ГПУ скопилось уже немало сообщений об отдельных фактах голодной смерти, опухания, отравления на почве употребления в пищу суррогатов. Я менее всего прихожу от этих фактов в расстройство. При наличии немалого количества разворованного хлеба у одних по области сейчас уже есть и будет его большая нехватка у других, которые меньше всего наворовали или у которых сумели отобрать наворованное». А 21 лютого у доповідних записках до ЦК ВКП(б) та Компартії України пише про складний продовольчий стан, смертність від голодування і просить надати допомогу продуктами харчування селянам області. І наводить приклади, які мають, на його думку, переконати республіканське та союзне керівництво: у Високопільському районі (національний німецький район) тільки у 6 селах з загальною кількістю 751 двор нараховувалося хворих на ґрунті голоду 845 душ. У Межівському районі у п'яти колгоспах зареєстровано 147 таких сімей у повному складі. За один тільки тиждень у січні 1933 р. у селах Тернавське та Шелюгівське Якимівського району померло відповідно 8 та 7 душ, у с. Межирічі

Павлоградського району – 12 душ, у колгоспі ім. ЦК КП Болгарії Коларівського району (нац. болгарський р-н) від виснаження померло 28 чоловік, а у Мелітопольському районі у січні смертних випадків трапилося у двічі більше, ніж у грудні попереднього року. У с. Красний Яр (національне російське село) Новопразького району з січня по червень померло 183 людини.

Від голоду страждали не шахраї і нероби, як переконував вище партійне керівництво М.Хатаєвич, а ті хто добросовісно працював у колгоспах, надихав інших до колективної праці. Так у с. Копанівка Васильківського району на 25 лютого захворіли, лежали пухлі від недоїдання цілі сім'ї. «Кравченко Марія, має їдців 6, працездатних 2, вироблених трудовнів 216, організатор колгоспу у 1927 р.; Півень Петро, має 6 душ сім'ї, працездатних 2, вироблених трудовнів 203, дружина і син померли від недоїдання; Нестеренко Клим, премійований ударник, має 4 їдців, непрацездатних 2, вироблено трудовнів 481; Воротниченко Лукерія має 6 дітей, працездатних 1, трудовнів вироблено 223, удова; Шляховий Влас, активіст-колгоспник, їдців має 6, працездатних 2, вироблено трудовнів 509; Півторацький Іван, премійований, має 6 їдців, працездатних 2, вироблено трудовнів 494».

З огляду на такий стан справ у районах, обласна влада намагалася якось допомогти голодуючим. У січні 1933 р. районам була надана допомога, але розподілена була таким чином: найбільше, а саме 750 000 пуд. отримав колгоспний актив, 30 200 пуд. – колгоспи, яких в області нараховувалось 3 355, 15 000 пуд. – МТС та радгоспи, яких разом було близько 200, і ще 16 000 пуд. отримали дитячі дошкільні заклади, дитбудинки та школи.

Перед початком посівної компанії, з метою годувати людей у полі і таким чином забезпечити її успішне проведення, обласне керівництво запросило у Центру 16380 т. продовольства, але його не вистачало для завершення даного роду польових робіт. Це було додатковим свідченням складності ситуації, у якій перебувало село області. Тож у квітні обласні керівники знов звертаються до ЦК ВКП(б) та ЦК КПБ(у) з проханням надати додаткову допомогу у розмірі 643 000 пуд. (це приблизно 103 000 т.), зазначаючи, що це неприпустимо мало у порівнянні з дійсними потребами сільського населення.

Багато батьків, намагаючись спасти від голодної смерті хоч своїх дітей, привозили їх у міста, і залишали там біля відділків міліції, дитячих дошкільних закладів, притулків та лікарень. Найбільшою мірою це мало місце у Дніпропетровську. Там влада взагалі змушена була додатково до існуючих відкрити 260 ясел, у яких за офіційними даними, перебувало 12 800 маленьких діточок, та відкрити додатково дитячі будинки для кинутих. А в сільській місцевості була створена мережа ясел на 100 000 дітей. Проте масштаби надходження дітей перевищували можливості даних закладів по їх прийому, утриманні, забезпеченні продуктами харчування, лікуванні. Тож там мала місце надзвичайно висока смертність цих дітей. Навіть за офіційними даними вона становила 50% від числа прийнятих.

Саме ж доросле населення, у першу чергу чоловіки, йшло працювати на промислові підприємства області, де сплачувалися гроші і додатково видавалися продуктові пайки. Особливо це набуло поширення у районах, населених пунктах, наближених до міст. У ряді районів чоловіче населення у

переважній своїй більшості працювало у містах, як наприклад, у Долинському, розташованому біля м. Кривий Ріг, де значними темпами йшло освоєння покладів залізної руди і починалося будівництво великого металургійного заводу і відчувалася велика потреба у робочих руках. Наприклад, у колгоспах «Переселенець» і «Влада ради» Дмитрівської сільради працездатне населення у повному складі полишило свої будинки, направилася на промислові підприємства міста.

Певна частина селян, а саме ті що мали за кордоном родичів, в основному це мешканці національних німецьких районів, отримували звідти грошові перекази і купували на них продукти харчування у магазинах системи торгсину (від російського – торговля с иностранцами). Проте, це лише частково рятувало від смерті. Більшість померлих по області становили українці, оскільки вони являли основну масу сільського населення, у національних районах, де більшість становили представники інших національностей, саме вони і складали основну масу померлих. Наприклад, у с. Кільманстальське Васильківського району за 1932 – 1933 рр. померло 52 людини, а з них 40 – це були німці, 1 – голландець, 1 – великорус (так у документі), 9 – українців, 1 – невідомий, а з 16 померлих 1932 р. у Новозорінській сільраді Сталіндорфського (єврейський нац. р-н) 9 осіб – це були євреї.

Люди мерли від голоду незважаючи на місце проживання і професію. Наприклад, на Криворіжжі, значну частку таких становили робітники залізниці, промислових підприємств. Так, у с. Бухарине Біхаринської сільради, що входила у межу міста Кривий Ріг, за 1932 – 1933 рр. померла 251 людина, з яких доросле населення становило 149 чол. Усі вони працювали не у сільському господарстві, а були машиністами та помічниками машиністів паровозу, провідниками, слюсарями, теслями, котельниками, мулярами, бухгалтерами тощо. У місті Кам'янське серед померлих, причиною смерті яких були за даними книг запису актів громадського стану "виснаження", "кишково-шлункове захворювання", "неякісне харчування". Були і пенсіонери, і службовці, і робітники металургійного заводу, і діти, і навіть в'язні трудової колонії, яка знаходилася в місті.

Це зайвий раз свідчило про те, що люди не мали належного продуктового забезпечення, годувалися тим, що могли знайти. Основу їх харчування на той період становили трава: лобода, калачики, козельки, гірчак; квіти акації, щавель, цибуля, буряки тощо. Доповненням було м'ясо собак, котів, пацюків, ховрахів, горобців, здохлих коней та корів, різні сурогати та інші шкідливі продукти. А тих хто жив біля води мали можливість живитися рибою, раками, жабами, равликами, молюсками. У багатьох населених пунктах, як і по всій Україні, мав місце канібалізм.

Слід сказати, що цій ситуації селяни області не були пасивною безсловесною масою, а реагували на дії можновладців настільки, наскільки це можна було в умовах тогочасного тоталітарного режиму. Одні з них направляли листи на ім'я Й.Сталіна, Г.Петровського, М.Хатаєвича, у яких описували ситуацію у їхніх місцевостях і просили про допомогу. Інші надсилали анонімні листи до Дніпропетровського обкому партії, ЦК КП(б)У, Політбюро ЦК ВКП(б) та редакції газети «Правда», друкованого органу правлячої партії,

попереджувального характеру, з вимогами шукати виходу з ситуації, що склалася у 1933 р. у області, закликали запобігти катастрофі, що насувалася у наслідок таких антинародних дій на селі. В одному з таких листів писалося: «Террор населення дошел уже до таких размеров, что у народа распухли мозги и он начинает ненавидеть Советскую власть... создается впечатление, что его продают и его думают погубить – пожаловаться некому... суды, милиция, ГПУ, прокуратура – это все дымовая завеса... властители мира сего – ЦК ВКП(б)У, если вам дорога кровь партизан и крестьян – ищите выход...». А члени «ЦК борців за правду» у селах Ганно-Пільської, Успенської, Санжарської та ряду інших сільрад розсилали листи до місцевих органів влади, відділків міліції, у яких закликали тих припинити хлібозаготівлі під загрозою розпочати повстання, а серед селян поширювали листівки з закликами не здавати хліб та організувати повстанські загони для боротьби проти радянської влади.

Ситуація була такою напруженою, що змушувала селян відкрито говорити як на побутовому рівні, так і на офіційних зібраннях, що вони думають про дії влади. Так, колгоспник А. Довбня Ганно-Пільської сільради заявляв: «Обдурили нас. Обіцяли багато, коли записували до колективу, а тепер ми всі голі. Нам треба Махна. Якби був Махно, ми б не були голодними». І. Іванченко з Семенівської сільради у колі односельців говорив: «Що за життя настало. Я першим не піду на захист партії, тому що вона робить неправильно. Одно грабує. Забирає хліб, нас голодними залишає». А О. Городовий з трибуни Марфинської сільради закликав земляків до рішучих дій: «Досить нам, селянам вже терпіти. Треба вже скидати кожууха, одягати шинель, сідати на коні, що-небудь думати друге, бо далі нам селянам, кращого ждати нема чого, бо вже забирають все». А з Ганно-Пільської та Теплівської сільрад Божедарівського району (тепер скадова частина Криничанського) – сповіщали такі думки селян про владу: «Нами керує буржуазія, ... хіба це захист бідняків, вони давлять нас», «Хіба це влада? Зібралися бандити і обирають людей», «У 44 році прийде кінець радянській владі».

У ряді місць незадоволення селян втілювалося у конкретні дії: напади на тих, хто найбільш активно здійснював розкуркулення і вилучення зерна, їх побиття, а то і вбивства, організовані набіги на колгоспні комори або ссипні пункти. У ряді районів такі дії носили регулярний характер. Наприклад, у Якимівському районі мешканці сіл Іванівської, Нижньосірогозької, Дем'янівської та ряду інших сільрад групами у декілька десятків осіб систематично здійснювали напади на зерносховище, куди звозилося зерно з усього району, протягом зими та весни 1932 – 1933 рр. А у квітні ними було здійснено напад уже у кількості 200 чол. і забрано декілька сотен пудів кукурудзи.

Така позиція селян не залишалася безкарною з боку влади. Репресії з її боку до всіх, хто у тій чи іншій мірі чинив опір, на тлі всезростаючої смертності, також сприяли все більшим втратам працездатного населення. За свідченням голови Магдалинівського райвиконкому, улітку 1933 р. у районі були господарства, де дорослих чоловіків уже не залишилося, а з 29 сіл Новопраського району у такому стані знаходилося 12. Тож, коли підійшов час збирати врожай, виявилось, що тієї кількості населення, що залишилося в

області, не вдасться його вчасно зібрати. Оскільки площа посівів, при тому що вона була меншою, ніж у 1932 р. і тим більше – ніж у 1931 р., у ряді районів зросла на одного працездатного у 8-10 разів. Опосередковано це свідчило про масштаби трагедії. На сьогоднішній день, лише за книгами актів запису громадянського стану сільських, селищних, районних у містах та міських рад області, які зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області, яких збереглося приблизно лише одна третина і які є до того ж, неповними кількість жертв становила 65 332 особи.

За таких умов, керівництво області звернулося до ЦК ВКП(б) з пропозицією направити до початку жнив у колгоспи 20 000 людей з Російської федерації і оселити їх у спустілих помешканнях колгоспів. «Для того, чтобы, смягчить у нас остроту с рабочей силой к уборочной кампании было бы очень хорошо, если такое переселение организовать в ближайшие 2 месяца и закончить...не позже, чем в июле». Зі свого боку обком та облвиконком у липні того ж року направили з міста збирати зерно 4 000 чол.

Таким чином, економічні, соціальні проблеми, що мали місце на Дніпропетровщині у 1932 – 1933 рр., були викликані політикою партійно-державного керівництва країни щодо села. Нехтування інтересами селян – виробників сільськогосподарської продукції, призвело до трагедії, що мала серйозні демографічні, економічні, соціальні та морально-психологічні наслідки, зачепила як сільське, так і міське населення, представників різних національностей, що мешкали у області.